

פסוקי תשובה

מים ראשונים: שבת תשובה הפכה במרוצת השנים לשבת שובה בשל הפטרת השבת הלקוחה מספר הושע. זכה או אולי "זוּכָּה" הושע הנביא שכל כך כעס על עם ישראל, להיות נביא התשובה שמספרו אנו קוראים בשבת זו שבין כסה לעשור.¹ אך מסתבר שפסוקי תשובה ורעיון התשובה הכרוך בשיבה נפוצים במקרא; והושע, למרות שניבא בתקופה קדומה יחסית,² לא היה הראשון ובוודאי לא היחיד. בתפילת ראש השנה אחר כותלנו הרבינו בפסוקי מלכויות, זכרונות ושופרות: מהתורה, מהכתובים ומהנביאים. נראה איפוא מתאים להשלים בשבת שובה בפסוקי תשובה השזורים לאורך המקרא.

דברים פרק ל – שיבה-תשובה של משה

וְהִיָּה כִּי יָבֹאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֶיךָ וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לְבָבְךָ בְּכָל הַיּוֹמִים אֲשֶׁר הִדִּיחֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂמָחָה: וְשָׁבַת עַד ה' אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלוֹ כְּכָל אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה הַיּוֹם וּבָנִיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ: וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתֶךָ וְרַחֲמֶךָ וְשָׁב וּקְבַצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפְצִיךָ ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂמָחָה:³

מלכים א פרק ח – תפילת שלמה בחנוכת בית המקדש

בְּהִנָּגְךָ עִמָּךְ יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי אֱלֹהֵי יַחְטְאוּ לָךְ וְשָׁבוּ אֵלֶיךָ וְהוֹדוּ אֶת שְׁמֶךָ וְהִתְפַּלְלוּ וְהִתְחַנְּנוּ אֵלֶיךָ בְּבֵית הַזֶּה: וְאַתָּה תִשְׁמַע הַשָּׁמַיִם וְסַלַּחְתָּ לַחַטָּאת עִמָּךְ יִשְׂרָאֵל וְהִשְׁבַּתָּם אֶל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּ לָאֲבוֹתָם: בְּהִעָצֵר שְׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר כִּי יַחְטְאוּ לָךְ וְהִתְפַּלְלוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וְהוֹדוּ אֶת שְׁמֶךָ וּמִחַטָּאתָם יִשׁוּבוּן כִּי תַעֲנֵם ... כִּי יַחְטְאוּ לָךְ כִּי אֵין אָדָם אֲשֶׁר לֹא יַחְטְא וְאַנְפֶּתֶם בָּם וְנִתַּתֶּם לִפְנֵי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְשָׁבוּ אֵלֶיךָ בְּאֶרֶץ שְׁבִיחָם אֶל אֶרֶץ הָאוֹיֵב רְחוֹקָה אוֹ קְרוֹבָה: וְהִשִּׁיבוּ אֶל לִבָּם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָשְׁבוּ שָׁם וְשָׁבוּ וְהִתְחַנְּנוּ אֵלֶיךָ בְּאֶרֶץ שְׁבִיחָם לֵאמֹר חָטְאוּנוּ וְהִעֲוִינוּ רְשָׁעֵנוּ: וְשָׁבוּ אֵלֶיךָ בְּכָל לְבָבָם וּבְכָל נַפְשָׁם בְּאֶרֶץ אֲרָצוֹת אֲשֶׁר שָׁבוּ אֵתָם וְהִתְפַּלְלוּ אֵלֶיךָ דָּרָךְ אֶרֶץ אֲשֶׁר נָתַתָּה לָאֲבוֹתָם הָעִיר אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ וְהַבַּיִת אֲשֶׁר בָּנִיתָ בְּנִיתִי לְשִׁמְךָ ... וְסַלַּחְתָּ לַעֲמָדָה אֲשֶׁר חָטְאוּ לָךְ וּלְכָל פְּשָׁעֵיהֶם אֲשֶׁר פָּשְׁעוּ בְּךָ וְנִתַּתֶּם לָרַחֲמִים לִפְנֵי שְׁבִיחָם וְרַחֲמוּם:⁴

מלכים ב כג כה – יאשיהו אשר שב לה' בכל לבבו

וְכַמְהוֹ לֹא יִהְיֶה לִפְנֵי מֶלֶךְ אֲשֶׁר שָׁב אֶל ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מְאֹדוֹ כְּכָל תּוֹרַת מֹשֶׁה וְאַחֲרָיו לֹא קָם כְּמַהוֹ:⁵

¹ מה שלא היה בהכרח נהוג בכל מקום, ראו דברינו [דרשו ה' בהימצאו](#) בשבת שובה.

² ראו פסחים פז ע"א: "בפרק אחד נתנבאו ארבעה נביאים, וגדול שבכולן הושע, שנאמר: תחילת דבר ה' בהושע".

³ ומשה ממשיך שם בפסוקים נפלאים שלא בכדי נבחרו לברכה לשלום המדינה והם אולי הנחמה האמתית אחרי התוכחה הקשה של פרשת כי תבוא: "אם יִהְיֶה נִדְחָךְ בְּקִצְהַן הַשָּׁמַיִם מִשֶּׁם יִקְבְּצֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וּמִשֶּׁם יִקְחֶךָ: וְהִבִּיֵּאךָ ה' אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבוֹתֶיךָ וְיִרְשְׁתָּהּ וְהִיטְבֶּךָ וְהִרְבֶּךָ מֵאֲבוֹתֶיךָ: וְיָמַל ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לֵבב זֶרְעֶךָ לֵאמֹר אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיֶּיךָ". ואנו מתמקדים בפסוקי התשובה: "וְאַתָּה תָּשׁוּב וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה' וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה הַיּוֹם ... כִּי תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׁוֹר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה כִּי תָשׁוּב אֶל ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ". זו פרשת השיבה-תשובה של משה, אשר כרוכים זה בזה, לה הקדשנו את הדף [מתשובה לשיבה](#) בפרשת נצבים. לא בכדי נכרכה פרשה זו בלוח השנה בסמיכות לימי תשרי של תשובה וסליחות.

⁴ תפילת שלמה בחנוכת המקדש היא מהתפילות המרכזיות והפיוטיות שיש במקרא. הדגש שם הוא על התפילה בשילוב עם תשובה, כולל תפילת הנכרים, ככתוב: "... כָּל תְּפִלָּה כָּל תְּחִנָּה אֲשֶׁר תִּהְיֶה לְכָל הָאָדָם לְכָל עִמָּךְ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִדְעוּן אִישׁ נִגַע לְבָבוֹ וּפְרַשׁ כְּפִיו אֶל הַבַּיִת הַזֶּה: וְאַתָּה תִשְׁמַע הַשָּׁמַיִם מִכּוֹן שִׁבְתְּךָ וְסַלַּחְתָּ וְעָשִׂיתָ וְנָתַתָּ לְאִישׁ כָּל דְרָכָיו אֲשֶׁר תִּדְעַת אֶת לְבָבוֹ ... וְגַם אֶל הַנְּכָרִי אֲשֶׁר לֹא מֵעִמָּךְ יִשְׂרָאֵל הוּא ... אֵתָה תִשְׁמַע הַשָּׁמַיִם מִכּוֹן שִׁבְתְּךָ וְעָשִׂיתָ כְּכָל אֲשֶׁר יִקְרָא אֵלֶיךָ הַנְּכָרִי לְמַעַן יִדְעוּן כָּל עַמֵּי הָאָרֶץ אֶת שְׁמֶךָ לְיִרְאָה אֶתְךָ כְּעַמָּךְ יִשְׂרָאֵל וְכו' ". נראה ששלמה ממשיך באופן ברור את מוטיב השיבה-תשובה של משה (בלשון נופל על לשון, ראו גם המילה "שובה"), אך החידוש המרכזי של שלמה הוא העמדת ירושלים כמקום מרכזי אליו צריך לשאת את התפילה ואת התשובה ולשם תהיה השיבה. מוטיב שאח"כ מצאנו גם בדניאל ו' יא ומשם לחז"ל, ראו גמרא ברכות ל ע"א. ולהלן נתמקד יותר בפסוקים שמלמדים על התשובה שישראל עושים או יעשו, לא תמיד גם על השיבה לארץ.

⁵ לאחר מנשה ואמון המלכים החטאים (שבאו אחרי חזקיהו הצדיק), מומלך יאשיהו והוא נער בן שמונה בלבד (ראו סוף פרק כא ותחילת פרק כב במלכים ב). יאשיהו נחשב למלך צדיק ששיקם את בית המקדש, ניסה לשקם ולאחד את שרידי ממלכת ישראל לאחר הגלייתם ע"י אשור, קיים ברוב עם את חג הפסח, ובימיו נמצא ספר התורה (ספר דברים?) אי שם בגניזת בית המקדש. למילים החמות של המקרא על תשובתו של יאשיהו, ככתוב: "אֲשֶׁר שָׁב אֶל ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מְאֹדוֹ כְּכָל תּוֹרַת מֹשֶׁה וְאַחֲרָיו לֹא קָם כְּמַהוֹ" (מה עם למשל חזקיהו סבא רבה שלו שהיה לפניו?), נוספו דברי רב בגמרא שבת נו ע"ב: "אֵין לָךְ גְּדוֹל בְּבַעֲלֵי תְּשׁוּבָה יוֹתֵר מִיאֲשִׁיָּהוּ בְּדוֹר", והגמרא קושרת כתרים לאמורא "אחד בדורנו" שגם הוא היה צדיק כיאשיהו. אך כבר במקרא נראה שתשובתו של יאשיהו לא הספיקה למחות את חטאי מנשה ואמון – ראו מלכים ב תחילת פרק כד, וגם הגמרא ה"ל בשבת נו מעירה על מעשיו בנערותו, מגיל שמונה עד שמונה עשרה שמייהר לשבת בדין ודן שלא כראוי, עד שבא רבי שמואל בר נחמני ונחלץ לומר: "כל האומר יאשיהו חטא - אינו אלא טועה". ראו גם הביקורת על ממלכת יהודה בימי יאשיהו בפי ירמיהו (ג ו-ז): "וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי בְּיָמַי יִאֲשִׁיָּהוּ הַמֶּלֶךְ הָרְאִיתָ אֲשֶׁר עָשָׂתָה מִשְׁבַּח יִשְׂרָאֵל ... וְאָמַר אַחֲרַי עֲשׂוּתָה אֶת כָּל אֵלֶּה אֵלַי תָּשׁוּב וְלֹא שָׁבָה וְתָרָא בְּגוֹדָה אַחוּתָה

ישעיהו נה – דרשו ה' בהימצאו

דְרָשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ קְרָאָהוּ בְהִיטוֹתוֹ קְרוֹב: יַעֲזֹב רָשָׁע דְרָפוֹ וְאִישׁ אָוֶן מִחֲשָׁבֹתָיו וְיִשָּׁב אֶל ה' וִירַחֲמֵהוּ וְאֶל אֱלֹהֵינוּ כִּי יִרְבֶּה לְסֻלּוֹחַ: (ישעיהו נה ו-ז).⁶

ירמיהו פרק ג פסוקים יב, יד, כב – שובו בניו שובבים

הֲלֹךְ וְקִרְאתָ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה צְפוּנָה וְאִמְרַתְּ שׁוֹבָה מִשָּׁבָה יִשְׂרָאֵל נְאֻם ה' לֹא אֶפְיֵל פָּנַי בְּכֶם כִּי חָסִיד אֲנִי נְאֻם ה' לֹא אֶטּוֹר לְעוֹלָם: שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבְבִים נְאֻם ה' ... שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבְבִים אֲרַפֶּה מִשׁוֹבְתֵיכֶם הֲנִנו אֲתָנוּ לָךְ כִּי אֲתָה ה' אֱלֹהֵינוּ:⁷

ירמיהו כט פסוקים יב-יד - הספר שירמיהו שולח לגולי בבל

וּקְרָאתֶם אֹתִי וְהִלַּכְתֶּם וְהִתְפַּלַּלְתֶּם אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי אֲלֵיכֶם: וּבִקְשֶׁתֶם אֹתִי וּמְצַאתֶם כִּי תִדְרָשְׁנִי בְּכָל לְבַבְכֶם: וְנִמְצַאתִי לְכֶם נְאֻם ה' וְשָׁבַתִּי אֶת שְׁבוֹתְכֶם וְכוּ'.⁸

יחזקאל יח פסוקים כ-לב – השיבו וחיו

וְהִרְשָׁע כִּי יָשׁוּב מִכָּל חַטָּאתָיו אֲשֶׁר עָשָׂה ... חַיָּה יִחְיֶה לֹא יָמוּת: ... הִחְפֹּץ אַחֲפֹץ מוֹת רָשָׁע נְאֻם אֲדֹנָי ה' הֲלוֹא בְּשׁוּבוֹ מִדְרָכָיו וְחָיָה: וּבְשׁוּב צְדִיק מִצְדָּקָתוֹ וְעָשָׂה עוֹל ... כֹּל צְדָקָתוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה לֹא תִזְכָּרְנָה בְּמַעַלּוֹ אֲשֶׁר מַעַל וְכוּ' ... וְאָמְרוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל לֹא יִתְּנוּ דָרֶךְ אֲדֹנָי הַדְרָכִי לֹא יִתְּנוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל הֲלֹא דְרָכֵיכֶם לֹא יִתְּנוּ: לָכֵן אִישׁ כְּדָרְכָיו אֲשֶׁפֵט אֲתָכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל נְאֻם אֲדֹנָי ה' שׁוּבוּ וְהִשִּׁיבוּ מִכָּל פְּשָׁעֵיכֶם ... וְעָשׂוּ לְכֶם לֵב חֲדָשׁ וְרוּחַ חֲדָשָׁה וְלָמָּה תִמְתּוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל: כִּי לֹא אַחֲפֹץ בְּמוֹת הַמָּת נְאֻם אֲדֹנָי ה' וְהִשִּׁיבוּ וְחָיו:⁹

יְהוֹדָה". ראו מפרשי המקרא בירמיהו שם, בפרט פירוש רד"ק. נראה שתשובת יאשיהו, שהיא התשובה היחידה שמצאנו בספר מלכים, גם היא איננה שלימה ויעידו צאצאיו שהביאו לחורבן ממלכת יהודה. ויש לדון עוד בהרחבה בתשובה זו של יאשיהו.

⁶ אנו רגילים לשמוע פסוק זה בהפטרות תעניות ציבור בתפילת מנחה, כולל תשעה באב. אך מעיון במדרשי פסיקתא (דרב כהנא ורבתי) מתברר שפסוק זה שימש כהפטרות לפרשת שובה – והפטרות שובה ישראל מהושע נאמרה בשבת שבין יום כיפור לסוכות. וכל זאת משום המילה "בהימצאו" שמתאימה לעשרת ימי תשובה בה הקב"ה כביכול יותר מצוי. ראו דברינו [דרשו ה' בהימצאו](#) בשבת שובה. לצד פסוק נבחר זה יש בישיעיהו פסוקי תשובה נוספים כגון: "מחיתי כעב פִּשְׁעֵיךָ וְכַעֲנַן חַטָּאוֹתֶיךָ שׁוֹבָה אֵלַי כִּי גִאֲלִתִּיךָ" (שם מד כב), וכן: "וְבֹא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וְלִשְׁבִי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב נְאֻם ה'" (שם נט ט). אך נראה שמרבית הפסוקים בישיעיהו המכילים את השורש ש"ו" מדברים על השיבה לארץ ולקוממיות כעם, כשלושת הפסוקים החותמים את פרק א בספר (הפטרות שבת חזון): "וְאֲשִׁיבָה יְדֵי עֲלִיךָ וְאֲצַרְךָ כַּבַּר סִינַי ... וְאֲשִׁיבָה שְׁפִטֶיךָ כְּבָרָאשְׁנָה וְיַעֲצִיךָ כְּבַתְחִלָּה ... צִיּוֹן בְּמִשְׁפַּט תִּפְדֶּה וְשִׁבְיָהּ בְּצִדְקָה". ובפרקי הנחמה (נב ח): "... כִּי עֵינַי בְּעֵינַי יִרְאוּ בְשׁוּב ה' צִיּוֹן". מנגד, ראו גם הפסוק המונע תשובה: "הֲשִׁמּוּ לֵב הַעַם הַזֶּה וְאֲזַנֵּי הַכֹּהֵן וְעֵינָיו הִשְׁעוּ פֶן יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאֲזַנָּיו יִשְׁמַע וְלִבָּבוּ בֵּין וְשָׁב וּרְפָא לוֹ".

⁷ שוב הנביא הוא שקורא לתשובה, אך כאן אנו שומעים גם את דברי העם (אמנם מפי הנביא) שאומרים: "הננו אתנו לך". ראו מדרשי תשובה בגמרא יומא פו ע"א המבוססים על פסוקים אלה: "שאל רבי מתיא בן חרש את רבי אלעזר בן עזריה ברומי: שמעת ארבעה חלוקי כפרה שהיה רבי ישמעאל דורש? אמר: שלשה הן, ותשובה עם כל אחד ואחד. עבר על עשה ושב - אינו זו משם עד שמוחלין לו, שנאמר: שובו בניו שובבים". ובהמשך הגמרא שם: "אמר רבי חמא ברבי חנינא: גדולה תשובה שמביאה רפאות לעולם, שנאמר: ארפא משובתם אהבם נדבה. רבי חמא ברבי חנינא רמי: כתיב שובו בניו שובבים, דמעיקרא שובבים אתם, וכתיב ארפא משובתים! לא קשיא; כאן - מאהבה, כאן - מיראה". עוד קריאות של הנביא לתשובה בירמיהו יח יא: "שובו נא איש מדרך הרעה והיטיבו דרכיכם ומעלליכם", ובפרק כה פסוק ה': "לאמר שובו נא איש מדרך הרעה ומרע מעלליכם ושובו על ההדמה אשר נתן ה' לכם ולאבותיכם למן עולם ועד עולם". זו קריאה לתשובה לא מהגלות, אלא עוד בארץ! אם תשובו - תזכו לשבת ולא לגלות.

⁸ פסוקים אלה מזכירים מחד גיסא את דברי משה בדברים ד כט: "וּבִקְשֶׁתֶם מִשֶׁם אֶת ה' אֱלֹהֵיךָ וּמְצַאתֶם כִּי תִדְרָשְׁנוּ בְּכָל לְבַבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ, וּמֵאִידֶךָ גִּיסָא אֶת יִשְׁעֵיהּ סָה א: "נְדַרְשִׁיתִי לְלוֹא שְׂאֵלוּ נִמְצַאתִי לְלוֹא בְּקִשְׁנִי אִמְרַתִּי הֲנִי הֲנִי אֶל גּוֹי לֹא קָרָא בְּשִׁמִּי", שִׁלְכָאוּרָה סוּתָר אֶת דְּבָרָיו: "דְּרָשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ". עוד פסוקי תשובה (קריאה לתשובה) בירמיהו ד א: "אִם תִּשָּׁבֵב יִשְׂרָאֵל נְאֻם ה' אֵלַי תִּשָּׁבֵב וְכוּ' ", ושם טו יט: "לָכֵן כֹּה אָמַר ה' אִם תִּשָּׁבֵב וְאֲשִׁיבְךָ לְפָנַי תַּעֲמַד וְכוּ' ". ואולי מעל כולם צפים ועולים פסוקי התשובה של ירמיהו שקראנו בהפטרות היום השני של ראש השנה: "... הֲשִׁיבֵנִי וְאֲשׁוּבָה כִּי אֲתָה ה' אֱלֹהֵי: כִּי אַחֲרֵי שׁוּבִי נַחֲמִתִּי וְאַחֲרֵי הַנְּדָעִי סַפְקִיתִי עַל יַדְּךָ בְּשִׁתִּי וְגַם נִקְלַמְתִּי כִּי נִשְׁאֲתִי חֲרַפְתָּ נְעוּרַי: הֲבֵן יִקִּיר לִי אֶפְרַיִם אִם לָדָּ שְׁעָשְׂעִים וְכוּ' ". סוף דבר, נראה שדווקא אצל ירמיהו נביא החורבן נמצאים פסוקי תשובה רבים משני צדי המתרחס: קריאה לתשובה שתמנע גלות ועקירה, מצד אחד של המתרחס (החורבן); וקריאה לתשובה שתביא לשיבה חזרה לארץ, מהעבר השני.

⁹ הקריאה של יחזקאל לתשובה היא במסגרת רחבה של שפיטת צדק ונושא שכר ועונש, וכפי דבריו שם בתחילת העניין: "הַנְּפֹשׁ הַחַטָּאת הִיא תָמוּת בֵּן לֹא יִשָּׂא בְּעוֹן הָאָב וְאָב לֹא יִשָּׂא בְּעוֹן הַבֵּן צְדָקָתְךָ עָלִיו תִּהְיֶה וְרָשָׁעְךָ עָלִיו תִּהְיֶה". כל אדם נשפט לעצמו וכבר אמרו על כך בגמרא מכות כד ע"א: "משה אמר: פוקד עון אבות על בנים, בא יחזקאל וביטלה: הנפש החוטאת היא תמות" (והעירו על גמרא זו מהפסוק בדברים כד טו: "לֹא יוֹמְתוּ אָבוֹת עַל בָּנִים וּבָנִים לֹא יוֹמְתוּ עַל אָבוֹת אִישׁ בְּחַטָּאוֹ יוֹמְתוּ", ראו דברינו [לא יומתו אבות על בנים](#) בפרשת כי תצא). יחזקאל גם מדגיש שהתשובה תיתכן לשני כיוונים ויש שתי כפות למאזניים: רשע ששב מרשעתו ומתחרט על מעשיו הרעים ומנגד צדיק ששב מצדקתו ומתחרט על מעשיו הטובים. אבל נראה שגוברת הכף של קריאה לתשובה כמקובל בלשונו ומכילם עולה ומאיר הפסוק: "הִחְפֹּץ אַחֲפֹץ מוֹת רָשָׁע נְאֻם אֲדֹנָי ה' הֲלוֹא בְּשׁוּבוֹ מִדְרָכָיו וְחָיָה", וכך גם הפסוק החותם את הפרק: "כִּי לֹא אַחֲפֹץ בְּמוֹת הַמָּת נְאֻם אֲדֹנָי ה' וְהִשִּׁיבוּ וְחָיו". ראו גם את יפי הלשון ותפארת המליצה: "שובו והשיבו". מוטיב תשובה ייחודי זה הקשור בצדק, שכר ועונש, חטאי אבות על בנים וכו', חוזר ביחזקאל גם בפרקים ג ויג ונראה שהיה עניין חשוב ביותר לבני דורו – דור גולי בבל ששאלו שאלות של אמונה בעקבות החורבן והגלות. ויש עוד פסוקי תשובה ביחזקאל כגון זעקתו על "רועי ישראל" שלא השכילו לעורר את העם לתשובה ולשיבה. ראו פרק לד ובהם: "אֶת הַנְּחֻלוֹת

הושע פרק יד – קחו עמכם דברים - מלמד את ישראל מה לומר

שוֹבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ כִּי כָשַׁלְתָּ בְּעוֹדֶךָ: קָחוּ עִמָּכֶם דְּבָרִים וְשׁוּבוּ אֵלַי ה' אֲמָרוּ אֵלָיו כֹּל תִּשָּׂא עִוֹן וְקָח טוֹב וְנִשְׁלַמְתָּה פְּרִים שְׁפָתֵינוּ: אֲשׁוּר לֹא יוֹשִׁיעֵנו עַל סוּס לֹא נִרְכָּב וְלֹא נֹאמַר עוֹד אֱלֹהֵינוּ לְמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ אֲשֶׁר בָּדָד יִרְחַם יְתוֹם: אֲרָפָא מְשׁוֹבְתֶם אֲהַבֶּם נְדָבָה כִּי שָׁב אִפִּי מִמְּנוּ: אֶהְיֶה כְּטַל לְיִשְׂרָאֵל יִפְרַח כְּשׁוֹשַׁנָּה וְיָדָה שְׁרָשָׁיו כְּלִבְנוֹן: וְלִכְוֹן יִנְקוּתָיו וְיִהְיֶה כְּזֵית הוֹדוֹ וְרִיחַ לוֹ כְּלִבְנוֹן: יֵשְׁבוּ יֹשְׁבֵי בְצִלּוֹ יַחֲיוּ דָגוּ וַיִּפְרְחוּ כִּגְפָן זָכְרוּ כִּיֵּנוּ לִבְנוֹן: ¹⁰

יונה פרק ג פסוקים ד-י – תשובת אנשי נינוה

וַיַּחַל יוֹנָה לְבֹא בְעִיר מֶהֱלָךְ יוֹם אֶחָד וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר עוֹד אֲרַבְעִים יוֹם וְנִינְוָה נִהְפָּכֶת: וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי נִינְוָה בְּאֱלֹהִים וַיִּקְרָאוּ צוֹם וַיִּלְבְּשׁוּ שָׂקִים מְגֹדֹלָם וְעַד קִטְנָם: וַיִּגַע הַדָּבָר אֶל מֶלֶךְ נִינְוָה וַיִּקָּם מִפְּסָאוֹ וַיַּעֲבֵר אֶת־דָּרְתוֹ מֵעָלָיו וַיִּכַּס שָׁק וַיֵּשֶׁב עַל הָאָפֶר: וַיִּזְעַק וַיֹּאמֶר בְּנִינְוָה מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וּגְדָלָיו לֵאמֹר הֲאֵדָם וְהַבְּהֵמָה הַבְּקָר וְהַצֹּאן אֵל יִטְעֵמוּ מֵאוֹמָה אֵל יָרְעוּ וּמִים אֵל יִשְׁתּוּ: וַיִּתְפַּסּוּ שָׂקִים הֲאֵדָם וְהַבְּהֵמָה וַיִּקְרָאוּ אֶל אֱלֹהִים בְּחִזְקָה וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ מִדְרָכּוֹ הֲרָעָה וּמִן הַחֲמָס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם: מִי יוֹדַע יֵשׁוּב וְנַחֵם הָאֱלֹהִים וְשָׁב מִחֲרוֹן אַפּוֹ וְלֹא נֹאבֵד: וַיִּרְא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְרָכָם הֲרָעָה וַיִּנָּחֵם הָאֱלֹהִים עַל הֲרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה. ¹¹

זכריה פרק א פסוקים א-ה – נביאי בית שני

בַּחֲדָשׁ הַשְּׁמִינִי בִּשְׁנַת שְׁתַּיִם לְדַרְיֹוֹשׁ הָיָה דְבַר ה' אֶל זְכַרְיָה בֶן בִּרְכַיָּה בֶן עֲדוֹ הַנְּבִיאָא לֵאמֹר: קִצְפָה ה' עַל אַבּוֹתֵיכֶם קִצְפָה: וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת שׁוּבוּ אֵלַי נְאֻם ה' צְבָאוֹת וְאָשׁוּב אֲלֵיכֶם אָמַר ה' צְבָאוֹת: אֵל תִּהְיוּ כַּאֲבֹתֵיכֶם אֲשֶׁר קָרְאוּ אֲלֵיהֶם הַנְּבִיאִים הָרְאשֻׁנִים לֵאמֹר כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת שׁוּבוּ נָא מִדְרָכֵיכֶם הֲרָעִים וּמַעֲלָלֵיכֶם הֲרָעִים וְלֹא שָׁמְעוּ וְלֹא הִקְשִׁיבוּ אֵלַי נְאֻם ה': אַבּוֹתֵיכֶם אֵינֶה הֵם וְהַנְּבִיאִים הִלְעוּלָם יַחֲיוּ: ¹²

איכה פרק ה פסוק כא – השיבנו ה' אליך ונשובה

לא חזקתם ואת החולה לא רפאתם ולנשברת לא חבשתם ואת הנדחת לא השבתם ואת האבדת לא בקשתם וכו'". אך הפסוקים לעיל הם ללא ספק עיקר פסוקי התשובה אצל יחזקאל.

¹⁰ הושע מבני באר הוא שנבחר לנביא התשובה – אולי בשל פסוקים מיוחדים ונמצאים אלה, אולי משום שפתח את ספרו בנבואות קשות על ישראל ונתן לבתו את השם הסימבולי לא-רוחמה ולבנו ל-עמי (ראו פרק א בספר) והנה הוא עצמו שב כעת בתשובה. אבל למדרש יש סיבה נוספת חשובה. ראו פסיקתא רבתי פסקא מד שובה ישראל - למה הושע: "כל הנביאים קוראים לישראל לתשובה אבל לא כהושע. ירמיה אמר: אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב (ירמיה ד א). וישעיה אמר: דרשו ה' בהמצאו (ישעיה נה ו) ולא מלמדים את ישראל מה לומר. אבל הושע אמר: עשו תשובה, ומלמדם מה יפייסו על עצמם: שובה ישראל עד ה' אלהיך ... קחו עמכם דברים ושובו אל ה' ... ואמרו אליו: כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו". וכבר הקדשנו דף מיוחד [להושע מורה התשובה](#) במועד זה בשנה האחרת ולא נאריך שוב כאן.

¹¹ לאחר שתחילה בורח יונה מהשליחות שהוטלה עליו ונענש, כאן הוא מתעשת ומגיע לעיר נינוה וקורא אליה את הקריאה שנצטווה עליה. תגובת אנשי נינוה היא ספונטנית ופשוטה ומתמצית בפסוק קצר וענייני: "ויאמינו אנשי נינוה באלהים ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם". בא נביא חיצוני ואדם זר, לא מאנשי עירם וארצם, הוא אפילו לא אומר בשם מי הוא מדבר, אין אזכור שם הוויה כאן, אפילו לא שם 'אלהים' שהוא כללי יותר, והם מיד קוראים צום ומתכסים שקים. משם מגיע הדבר אל המלך וגדוליו. הכיוון הוא 'מלמטה למעלה'. אנשי נינוה הם שעושים את המהפך שיונה כנראה חשש ממנו. כבר הקדשנו דף מיוחד ביום הכיפורים [אנשי נינוה](#) לאירוע זה וכאן רק נעיר שיונה הוא הנביא השני מתרי עשר שמציב את התשובה כמוטיב מרכזי של ספרו. נכון יותר לומר שהספר כולו עוסק במוטיב התשובה; ולא תשובת עם ישראל, אלא תשובת הגויים – תשובת אנשי נינוה. נביא נוסף מתרי עשר שמזכיר את מוטיב התשובה הוא יואל בעקבות האסון הגדול של מכת הארבה. ראו יואל ב יב-יג: "וגם עתה נאם ה' שבו עדי ככל לבבכם וּבְצִוּם וּבְבָכִי וּבְמִסְפָּד: וְקָרְעוּ לְבַבְכֶם וְאֵל לְבַבְכֶם וְשׁוּבוּ אֵלַי ה' אֱלֹהֵיכֶם כִּי חֲנוּן וְרַחוּם הוּא אֲרָךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד וְנָחֵם עַל הֲרָעָה: מִי יוֹדַע יֵשׁוּב וְנַחֵם וְהִשְׁאִיר אַחֲרָיו בְּרָכָה מִנְחָה וְנִסָּף לֵה' אֱלֹהֵיכֶם". לא מצאנו באופן מפורש את מוטיב התשובה בעוד מי מנביאי תרי עשר, אך נזכר את הפסוקים מספר מיכה בהם נהוג לחתום את הפטרת השבת, מיכה ז יח-יט: "מי אֵל כְּמוֹד נְשָׂא עוֹן וְעָבַר עַל פְּשַׁע לְשֹׂאֲרֵית נַחֲלָתוֹ לֹא חֲזִיק לְעַד אַפּוֹ כִּי חָפֵץ חַסֵּד הוּא: יֵשׁוּב יִרְחַמְנוּ יִכָּבֵשׁ עוֹנֵינוּ וְתִשְׁלַח בְּמִצְלוֹת יָם כָּל חַטָּאוֹתָם".

¹² נביאי בית שני (אחרונים) עומדים ומזהירים את שבי ציון שלא לחזור על חטאי אבותיהם ומזכירים להם שהיה קצף גדול על ישראל בבית ראשון בגין שלא שמעו לדברי הנביאים שקראו להם לחזור בתשובה (ראו ירמיהו לעיל "שובו ושב" על הקריאה לשוב שתמנע את החורבן, וכן השוו עם יחזקאל שמגנה את "רועי ישראל" שלא הצליחו לעורר את העם לתשובה ולשיבה). הנביא זכריה גם מתרה בהם שלא לעולם יעמדו לעם נביאים שיזהירו אותם: האבות שחטאו אינם, וגם הנביאים לא לעולם ישמשו תריס בין העם לקב"ה. לעומת זכריה שקורא להתבונן אל העבר (על מנת להטיב בעתיד), בא מלאכי ומסתכל קדימה ונותן לעם 'מרשם' כיצד לשוב (וממילא לשבת בבטחה ולא לחזור על שגיאות העבר). ראו מלאכי ג ז-ח: "למימי אבותיכם סרתם מחקי ולא שמרתם שובו אלי ואשובה אליכם אמר ה' צבאות ואמרתם במה נשוב: היקבע אדם אלהים כי אתם קבעים אתי ואמרתם במה קבענוך הפעשור והתרומה". והוא גם מבטיח להם לנסות את הקב"ה, בפסוק ט שם: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתו ובחננוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והיריקתי לכם ברכה עד בלי די". וכבר העירו חכמים בגמרא תענית ט ע"א שאמנם כתוב: "לא תנסו את ה'", אבל "חופי מזו". ושבתו חכמים את שבי ציון על שגזרו על עצמם לתת תרומות ומעשרות שמן הדין אולי היו פטורים (בראשית רבה צו).

הַשִּׁיבֵנו ה' אֱלֹהֵיךָ וְנָשׁוּבָה חֲדָשׁ יָמֵינוּ כְּקֶדֶם: 13

נחמיה פרק ט פסוקים כו-כט – הכינוס בימי עזרא ונחמיה

וַיִּמְרוּ וַיִּמְרְדוּ בָּךְ וַיִּשְׁלַכְנוּ אֶת תּוֹרַתְךָ אַחֲרֵי גִבְיָךְ וְאֶת נְבִיאֶיךָ הֲרִגוּ אֲשֶׁר הֵעִידוּ בָּךְ לְהַשִּׁיבֵם אֱלֹהֵיךָ וַיַּעֲשׂוּ נְאֻצוֹת גְּדוֹלוֹת: ... וַתַּעַד בָּהֶם לְהַשִּׁיבֵם אֶל תּוֹרַתְךָ וְהִמָּה הִזִּידוּ וְלֹא שָׁמְעוּ לְמִצְוֹתֶיךָ וּבְמִשְׁפָּטֶיךָ חָטְאוּ בָּךְ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אָדָם וְחִזָּה בָּהֶם וַיִּתְּנוּ כְּתָף סוֹרְרֹת וְעָרְפָם הִקְשׂוּ וְלֹא שָׁמְעוּ: 14

תהלים פרק נא פסוק יד – פסוקי תשובה בספר תהלים

הַשִּׁיבָה לִי שְׁשׁוֹן יִשְׁעֶךָ וְרוּחַ נְדִיבָה תִּסְמְכֵנִי: 15

מדרש תהלים מזמור פה – שובנו אלוהי ישענו

אמרו בני קרח: עד מתי אתם אומרים: "שובו בני שובבים" (ירמיה ג יד).¹⁶ ישראל אומרים לך: שוב אתה בתחילה, שנאמר: "שובה ה' עד מתי והינחם על עבדיך" (תהלים צ יג), ואתה אומר: לא כי, אלא: "שובה ישראל" בתחילה. לא אתה תשוב לעצמך, ולא אנו נשוב לעצמנו, אלא שנינו כאחד, שנאמר: "שובנו אלהי ישענו" (תהלים פה ה).¹⁷

איוב פרק כב פסוק כג – עד שדי תיבנה

אם תשוב עד שדי תבנה תרחיק ענף מִמָּהֲלֶךְ: 18

דברי הימים ב פרק ו פסוקים כד-לח – חזרה לתפילת שלמה ימי חזקיה-יאשיהו

¹³ הקדמנו את חמש מגילות לכתובים, בשל הרצון להעמיד פסוק זה החותם את מגילת איכה (אחד לפני) אל מול הפסוק בזכריה לעיל: "שובו אלי ... ושובו אליכם" (ובמלאכי: "שובו אלי ושובו אליכם"). ירמיהו מבית ראשון משמש שופר לעם וזועק בסוף מגילת איכה: "השיבנו ה' אליך ונשובה" – הושט לנו יד שנוכל לקום מהחורבן, אבל נביאי בית שני אומרים בשם ה': "שובו אלי – ושובו אליכם" – אתם חייבים לעשות את הצעד הראשון, קטן ככל שיהיה. וגם הושע אומר: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה'". וכמאמר מדרש שיר השירים רבה ה ב: "פתחו לי פתח אחד של תשובה כחודה של מחט ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרניות נכנסות בו". וכבר הרחבנו במוטיב זה של התשובה: העם תחילה או הקב"ה תחילה, בדברינו [שובו אלי – השיבנו אליך](#) בשבת זו בשנה האחרת ועוד על כך בפסוקי התשובה שבספר תהלים להלן. ואגב הפסוק באיכה, זה הפסוק היחידי שמצאנו בחמש המגילות שבו נזכר מוטיב התשובה. האם זה מפתיע?

¹⁴ לנביאי בית שני מצטרפים גם נחמיה (ועזרא) בבבל ובארץ, ודניאל בבבל. כאן, בכינוס הגדול בכ"ד בתשרי ובנאום ההיסטורי הגדול שמתחיל במילים: "אתה הוא ה' לְבַדְךָ את אתה עשית את השמים שמי השמים וְכָל צְבָאָם ... אתה הוא ה' האלהים אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ בְּאַבְרָם וְהוֹצֵאתוֹ מֵאֵרֶץ כְּשָׂדִים וְשִׁמְתָּ שְׁמוֹ אַבְרָהָם". וכך גם בתפילת דניאל בפרק ט בספרו: "כִּי אֲשֶׁר פָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אֶת כָּל הַיְצֵה הַזֹּאת בָּאָה עֲלֵינוּ וְלֹא חָלֵינוּ אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֵינוּ לְשׁוּב מְעוֹנֵנוּ וְלְהַשְׁכִּיל בְּאַמְתֶּךָ". לפי שחטאו ישראל, הוגלו לבבל דווקא, לארץ ממנה יצא אברהם למסעו וכמאמר חז"ל בגמרא פסחים פז ע"ב: "שטיגורן לבית אמן. משל לאדם שכעס על אשתו, להיכן משגרה - לבית אמה". משה הוא שמחדש את מוטיב התשובה והנביאים הם שמצטטים את "תורת משה" בהקשר זה. אבל ממוצאו של אברהם מתחיל תהליך התשובה-שיבה.

¹⁵ לא נפקדה התשובה גם מספר תהלים. כאן בפרק נא בתפילת דוד אחרי חטא בת שבע. ראו בגמרא סנהדרין קז ע"א על דוד שנצטרע בעקבות חטא בת שבע וביקש שתחזור אליו השכינה. ובפסוק הסמוך שם מבטיח דוד שאם תחזור אליו השכינה, ילמד את סוד התשובה גם לחוטאים אחרים: "אֲלַמְדָה פְּשָׁעִים דְּרָכֶיךָ וְחַטָּאִים אֱלֹהֵיךָ וְשׁוּבוּ". והמענה הוא בתהלים קיט עט: "שׁוּבוּ לִי יְרֵאָה וְיִדְעֵי עֲדוֹתֶיךָ". עוד בתהלים פ ד: "אֱלֹהִים הִשִּׁיבֵנוּ וְהָאֵר פְּנֵיךָ וְנִשְׁעָה" (וכך גם בפסוק כ שם: "ה' אֱלֹהִים צְבָאוֹת הִשִּׁיבֵנוּ הָאֵר פְּנֵיךָ וְנִשְׁעָה") – התשובה מלווה בהארט (מאור) פנים. ובתהלים קיט נט: "חַשְׁבֹּתֵי דְרָכֶיךָ וְאֲשִׁיבָה רַגְלִי אֶל עֲדוֹתֶיךָ" – פסוק שנדרש בויקרא רבה לה א על תשובה יום-יומית: "אמר דוד: ריבונו של עולם, בכל יום ויום הייתי מחשב ואומר למקום פלוני ולבית דירה פלונית אני הולך והיו רגלי מביאות אותי לבתי כנסיות ולבתי מדרשות. הדא הוא דכתיב: ואשיבה רגלי אל עדותיך". אך מכולם, צד את עינינו ולבנו הפסוק בתהלים פה ה: "שׁוּבוּ אֱלֹהֵי יִשְׁעֵנוּ וְהִפֵּר כַּעֲסֶךָ עִמָּנוּ", ויהי לנו לפה במדרש הבא.

¹⁶ בני קרח טוענים כלפי הנביאים שקראו לעם לשוב שוב ושוב ולא צלחו. ראו פסוקי תשובה בנביאים לעיל ובפרט ירמיהו. לבני קרח יש הצעה טובה יותר כדלהלן.

¹⁷ ראו גם הדרשה באיכה רבה (בובר) פרשה ה שמחזירה אותנו לפסוק "השיבנו" שבסוף מגילת איכה הנ"ל, וזה לשון הדרשה: "השיבנו ה' אליך - אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: השיבנו ה' אליך. אמר להם הקב"ה: שובו אלי ושובו אליכם (מלאכי ג ז). אמרה לפניו: ריבונו של עולם, שלנו היא? שלך היא! שובנו אלהי ישענו והפר כעסך עמנו (תהלים פה ה)". אבל כאן השיח מורכב יותר. בני קרח מייצגים כאן לא רק את ספר תהלים, אלא את ספרות הכתובים והחכמה בהשוואה לספרות הנבואה. כנסת ישראל והקב"ה מתווכחים מן צדך לעשות את הצעד הראשון, הנביאים שחוזרים ומוכיחים את עם ישראל שוב ושוב מטים את הכף לחובת העם: "דרשו ה' בהמצאו", "שובה משובה ישראל", "שובו והשיבו מכל פשעיכם", "קחו עמכם דברים ושובו אל ה' וכו'". באים בני קרח ואומרים: "לא אתה תשוב לעצמך ולא אנו נשוב לעצמנו, אלא שנינו כאחד". כף המאזניים מעויינת ושקולה.

¹⁸ הפסוק היחידי שמצאנו בשאר ספרות החכמה: איוב ומשלי, הוא פסוק זה שניתן לקרוא אותו במספר אופנים – ראו פירוש דעת מקרא של עמוס חכם על פסוק זה. אחת ההצעות שם היא לקרוא את חציו הראשון של הפסוק כך: אם תשוב עד שדי – תיבנה / תרחיק עולה – מאהלך". ואם כך, הרי לנו מקבילה לדברי הושע: "שובה ישראל עד ה' אלהיך" עליו אמרו חז"ל: "גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד" (יומא פו ע"א). וכאן באיוב: "עד שדי". ואפשר כמובן גם לקרוא את הפסוק כך: אם תשוב (באמת ובתמים) – עד שדי תיבנה.

ואם ינגף עמך ישראל לפני אויב כי יחטאו לך ושבנו והודו את שמך והתפללו והתחננו לפניך בבית הזה: ואתה תשמע מן השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל והשיבותם אל האדמה אשר נתתה להם ולאבתיהם: בהעצר השמים ולא יהיה מטר כי יחטאו לך והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך מחטאתם ושובו כי תענם: ...
 כי יחטאו לך כי אין אדם אשר לא יחטא ואנפת בם ונתתם לפני אויב ושבנו שוביהם אל ארץ רחוקה או קרובה: והשיבו אל לבבם בארץ אשר נשבו שם ושבנו והתחננו אליך בארץ שבים לאמר חטאנו העוינו ורשענו: ושבנו אליך בכל לבם ובכל נפשם בארץ שבים אשר שבו אתם והתפללו דרך ארצם אשר נתתה לאבותם והעיר אשר בחרת ולבית אשר בנית לך לשמך: 19

שבת שלום

שנה טובה וגמר חתימה טובה²⁰

מחלקי המים

¹⁹ ספר דברי הימים מחזיר אותנו לתפילת שלמה וכך גם לפסח שעשה חזקיהו (יאשיהו עפ"י ספר מלכים) שממנו עולה בברור התקוות הגדולות של איחוד הממלכה מחדש לאחר כיבוש שומרון בידי אשור ומפלתה בשערי ירושלים. ראו הפסוקים בדברי הימים ב פרק ל: "ויילכו הרצים באגרות מיד המלך ושריו בכל ישראל ויהודה וכמצות המלך לאמר בני ישראל שובו אל ה' אלהי אבותיהם וישראל וישב אל הפליטה הנשארת לכם מפני מלכי אשור: ... עתה אל תקשו ערפכם ובניכם לרחמים לפני שוביהם ולשוב לארץ הקדיש לעולם ועבדו את ה' אלהיכם וישב מקם חרון אפם: כי בשובכם על ה' אחיכם ובניכם לרחמים לפני שוביהם ולשוב לארץ הזאת כי חנון ורחום ה' אלהיכם ולא יסיר פנים מכם אם תשובו אלי". נראה שפרק זמן זה, בו נפתחה אפשרות לחיבור מחודש של יהודה וישראל, לביסוס הממלכה ואיחודה תחת בית דוד, מייצג תקופה מיוחדת של שאיפות לשיבה ותשובה שלא תמיד בולטת בתולדות ימי בית ראשון. לא בכדי אמרו חז"ל שהקב"ה ביקש לעשות את חזקיהו מלך המשיח (סנהדרין צד ע"א). ראו גם המדרשים על ירמיהו שהלך אז להחזיר את עשרת השבטים (מגילה יד ע"ב). וכל היודע על מחקר/מאמר על עניין זה, אנא יחיש שמועתו ותשובתו הטובה אלינו במהרה.

²⁰ חותני, הרב יוסף יהודה ריינר זצ"ל הקפיד לברך את מכריו, משפחתו וכל יהודי שנקרה בדרכו בברכת גמר חתימה טובה, מיד לאחר תפילת יום ראשון של ראש השנה. זאת, עפ"י דרשת שלושה הספרים הנפתחים בראש השנה: "אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים - תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים" (ראש השנה טז ע"ב). לעצמנו אנו אומרים "נכתב וכתבנו" עד הרגע האחרון, רק בתפילת נעילה אנו אומרים "נחתם" ו"חתמנו", שכן אנו מחזיקים עצמנו כבינוניים שהם תלויים ועומדים עד הרגע האחרון. אבל שאר כל האדם, מוחזקים בעינינו כצדיקים גמורים שכבר נכתבו ונחתמו לחיים טובים ביום הראשון של ראש השנה וכל שנותר לאחל להם הוא "גמר חתימה טובה". לא "חתימה טובה", אלא "גמר חתימה טובה"!